

В.В. Маршэўская (Гродна)

ДА ВЫКЛАДАННЯ СІНТАКСІСУ ТЭКСТУ Ў ВНУ І СЯРЭДНЯЙ ШКОЛЕ

Пры вывучэнні сінтаксісу тэксту ў ВНУ і сярэдняй школе часта ўзнікаюць пытанні, звязаныя з вызначэннем функцыянальна-сэнсавых тыпаў маналагічнага маўлення і характарыстыкай адпаведнай гэтым тыпам сувязі. Каб адказаць на гэтыя пытанні, успомнім асноўныя асаблівасці тэксту.

“Тэкст (лац. *textus* ‘тканіна, спалучэнне, спляценне’) – гэта маўленчае камунікацыйнае ўтварэнне, функцыянальна скіраванае на рэалізацыю пазамоўных задач” [1, с. 337].

Тэрмін тэкст у мовазнаўчай літаратуры тлумачыцца неадназначна: яго ўспрымаюць як сінонім да тэрмінаў выказвання, звязная мова, звязваюць з паняццем складанае сінтаксічнае цэлае, лічаць тэкстам любое па форме выказванне (вуснае і пісьмовае) і г.д. Тым не менш большасць даследчыкаў надае тэксту статус асноўнай камунікацыйнай адзінкі, якой уласціва звязнасць і цэласнасць. Паняцце звязнасці арыентуецца на структурную арганізацыю тэксту, а паняцце цэласнасці – на яго зместавую арганізацыю (фактуальную, канцэптуальную, падтэкставую).

Звязнасць тэксту выяўляецца праз знешнія структурныя паказальнікі (сказы, празаічныя строфы), выкарыстанне пабочных канструкцый, займеннікаў, лексічных паўтораў і інш. Напрыклад:

Пачнеш думаць пра дзень пражыты.

О-о, як хутка ён мільгануў! Толькі-толькі быў ясны ранак. І чыстае яркае і не спякотнае сонца на ўсходзе весяліла і бадзёрыла, сагрвала душу надзеяю на непазбежнае ішчасце. І ўпэўненасць была, што за доўгі дзень столькі зрабіць паспееш: і сустрэцца, і перагаварыць, і работу зрабіць. І ты хапаўся то за адно, то за другое і часта сярод белага дня, калі падымаў угору вочы, бачыў пякучае белае сонца, што бязгучна кацілася між аблокаў. І думалася тады: яшчэ далёка да вечара, яшчэ паспеецца... І зноў, вочы ад неба адарваўшы, хапаўся за сваё звыклае і запланаванае, забыўшыся на сонца ўгары, што коціцца і коціцца да той недасяжнай лініі, якая мяжуе між небам і зямлёю. І вось тады, калі сядзіш на лаўцы і сцішана глядзіш на шаравата-светлыя гурбы, да якіх хіліцца малінавы дыск, нечаканым жалем поўніцца душа: такім кароткім аказаўся дзень!

І што ты паспеў зрабіць за гэты дзень?

О-о, калі б гэты дзень змог пражыць нанова, то зусім іначай правёў бы яго, – не кідаўся б за няскончанай работай, зусім іначай гаварыў бы з людзьмі... (В.Г.).

Цэласнасць тэксту дасягаецца тэматычным і мадальным адзінствам. Тэматычнае адзінства выяўляецца ў паўторнай намінацыі ключавых слоў, якія могуць ствараць вакол сябе сэнсавы кантэкст, куды ўваходзяць іншыя словы, звязаныя з ключавымі пэўнымі асацыяцыйнымі сувязямі. Напрыклад: *Рукі пахлі кменам, збожжам і дажджамі, залацістым сенам, спелымі садамі, дзікім грэчкі мёдам, недасяжным небам, шумным карагодам і ішчаслівым хлебам. Рукі мелі права пахі тыя знаці, імі нас ласкава абнімала маці (Н.).*

Мадальнасць тэксту ствараецца шляхам выбару аўтарам пэўных маўленчых сродкаў, неабходных для рэалізацыі сваёй канцэпцыі, асабістага пункту гледжання. Праілюструем гэта кантэкставымі антонімамі з паэтычнай спадчыны В. Зуёнка:

Усё вядома яшчэ да таго... // Чытае лёс з фармуляра майго: // Калі на свет я з'яўлюся, калі развітаюся з ім... // З кім сустрэнуся і размінуся, а каго не сустрэну зусім... // З кім засмяюся і з кім пабяруся... // Дзе прайду, а дзе – упаду... // Дзе і якая чакае ўдача, // А на якой дарозе заплачу... // Каго абнадзею паглядам, а каму зліхадзею здрадай... // З кім пасваруся і як паміруся... // Усё вядома: дзе і калі паўтаруся я, на якой зямлі... // Ці гэта навала мяне абміне... // – Усё вядома... Толькі не мне...

Па форме рэалізацыі тэксты бываюць вусныя і пісьмовыя, спантанныя і падрыхтаваныя; па колькасці моўцаў тэкст можа ўяўляць сабой маналог (маўленне, звернутае да самога сябе ці да іншых і не разлічанае на слоўную рэакцыю другіх асоб); дыялог (маўленне, у час якога адбываецца непасрэдны абмен выказваннямі паміж дзвюма асобамі); палілог (абмен выказваннямі паміж больш чым дзвюма асобамі).

Да функцияльна-сэнсавых тыпаў маналагічнага маўлення адносяцца апісанне, апавяданне і разважанне.

Апісанне – гэта дэталёвая характарыстыка прадмета маўлення з боку яго формы, складу, структуры, якасці, уласцівасцей, прызначэння і г.д. у залежнасці ад задач выказвання, ад задумы таго, хто гаворыць ці піша. Апісанню ўласціва статычнасць, перадача пастаянных ці часавых уласцівасцей.

Выдзяляюцца наступныя разнавіднасці апісання: пейзаж, ці агульны выгляд якой-небудзь мясцовасці; партрэт чалавека або апісанне знешняга выгляду нейкага прадмета, жывёліны, расліны, пабудовы, прадмета быту і інш.; інтэр’ер ці апісанне ўнутранай часткі якога-небудзь памяшкання; характарыстыка як пералік істотных асаблівасцей, прымет каго-небудзь, напрыклад, назвы рысаў характару, схільнасцей, роду заняткаў і інш. Апісанне можа быць мастацкае (вобразнае), навуковае, справавое (шукаецца чалавек па прыметах). Напрыклад:

Вось як жывога дзядзьку бачу, я тут партрэт яго зазначу. Ён невысок, не надта ёмак, ды карчавіты і няўломак, а волас мае цёмна-русы, і зухаўскія яго вусы умеру доўгі, густаваты, угору чуць канцы падняты; а вочы шэры, невялічкі, глядзяць прыветна, як сунічкі (К-с) – мастацкае апісанне вобраза чалавека;

Выгляд яе [хаты] для кожнай мясцовасці быў розны. Але найбольш тыповы быў такі. Ля ўвахода, справа, месца для мыцця посуду і іншых кухонных рэчаў. Пасля – печ. За печу, па правай сцяне, – нары. Пад імі складалі розныя рэчы. Часам замест нараў стаялі шырокія ложка. Уздоўж астатніх дзвюх сценаў ішлі шырокія лавы, пакрытыя тканымі налаўнікамі. На іх сядзелі. Ноччу на лавах маглі спаць, асабліва калі бывалі госці. Перад лавамі – стол. Заўсёды дужа белы, бо яго часта скрэблі нажом... (Каратк.) – інтэр’ер;

Адзвінелі, адгаманілі, збягаючы з пагоркаў, шпаркія ручаі, заліліся звонкім срэбрам жаўрукі ў паднябессі, прыгрэла сонца, у нізінах мякка закучаравілася трава, пракінуліся залатыя вочкі кураслену, зазвінела жоўтымі галоўкамі маці-мачыха. Вербалоз над канавамі і стаўкамі аздобіўся пушыстымі коцікамі, пацямнелі рослыя бярозы каля гасцінца, павіслі на іх голлі жаўтлявыя завушнічкі (Хадк.) – пейзаж.

Апавяданне – гэта перадача падзей, якія адбываліся з носьбітам маўлення або вядомых яму ад іншых ці прыдуманых, створаных яго фантазіяй.

Апавяданню ўласцівы дынамізм, паслядоўнасць дзеяння, руху. Апавяданне часта будуюцца па моўнай схеме: пачатак – працяг – заканчэнне дзеяння. Напрыклад: *Аднойчы паслалі мяне ў камандзіроўку. Зімой гэта было. За горадам, у лесе, пайшоў снег. Падалося, нехта дарогу пераходзіць. Націснуў я на тормаз – машына спынілася, матор заглух. Паспрабаваў завесці старцёрам – не выходзіць. Узяў ручку завадную і выскачыў з*

кабіны. Раз крутнуў, другі – машына завялася, а я ў кабінку пабег. Пакуль сеў на сядзенне, матор заглух, і я зноў узяўся за ручку. Але зноў паўтарылася тое ж самае. Ажно спацеў ад беганіны. Потым сеў у кабінку і сяджу.

Раптам бачу: нехта ідзе – вялізны, у калматым футры. Прыгледзеўся – мядзведзь! Ну, думаю, машыну раздзярэ і да мяне дабярэцца...

Мядзведзь падышоў бліжэй, узяўся за ручку завадную. Крутануў – машына завялася. Што рабіць? Ці крычаць, ці падзякаваць выйсці? Тым часам мядзведзь наблізіўся і сунуў мне лапу ў кабінку. Зноў не ведаю, што рабіць. Падаць руку страшна. Але ж ён памог завесці машыну! І я працягнуў мядзведзю руку. Ціскануў ён яе так, што я ажно крыкнуў і... прагнуўся (А.П.).

Разважанне – такі тып тэксту, у якім разгляд пэўных пытанняў, праблем грунтуецца на лагічнасці, аргументаванасці. Лінгвісты прапануюць адрозніваць тры семантычныя разнавіднасці разважання: разважанне-доказ, разважанне-роздум, разважанне-тлумачэнне, якія характарызуюцца спецыфічнай моўнай структурай: тэзіс – аргументацыя – выснова (дэдуктыўнае разважанне), факты – іх аналіз і сінтэз – вывад (індуктыўнае разважанне). Напрыклад: *Якая, вы думаеце, самая цікавая кніга на свеце? Адразу не адкажаце, не здагадаецеся. Гэта кніга – зямля, на якой мы жывём і якая з першых год нашага жыцця штодня вучыць нас гісторыі, мове, штодня і шторааз адкрывае нам усё новыя і новыя словы, значэнне і сэнс якіх мы вучымся спазнаваць і разумець.*

Жывое асяроддзе акружае нас: жывёлы, птушкі, самыя малыя істоты, а таксама расліны, кветкі, дрэвы. І ўсе яны маюць свае імёны. Тысячы і мільёны назваў існуе на зямлі. Кожная яе мясціна мае сваю назву.

Добра было б, каб адзін са сваіх сшыткаў вы назвалі “Мая бацькаўшчына”, або “Мой родны кут”. У ім запісвалі ўсё самае цікавае, пра што дазнаецца ад старэйшых людзей (В.).

Аб’ёмнаму пісьмоваму твору не характэрна, каб цалкам увесь тэкст выкладаўся якім-небудзь адным спосабам (апісанне, апавяданне ці разважанне). Як правіла, спосабы выкладу пераплятаюцца: аўтар ад апавядання можа пераходзіць да разважання ці апісання і г.д. Бывае, што адзін тып маўлення можа мець сэнсавыя адценні, уласцівыя іншым тыпам.

Як пазначае Т.Р. Рамза, варта размяжоўваць кантамінаваны (ад лац. *contaminatio* ‘сутыкненне, змешванне’) функцыянальна-сэнсавы тып і спалучэнне розных функцыянальна-сэнсавых тыпаў у адным мікратэксце [3, с. 173]. “Кантамінаванае маўленне не з’яўляецца тэматычным спалучэннем розных тыпаў маўлення, а ўнутраным тыпалагічным іх скрыжаваннем на аснове змянення функцыі таго ці іншага тыпу маўлення, што вядзе да ўтварэння новай (трэцяй) моўнай адзінкі, г.зн. кантамінаванага тыпу маўлення” [2, с. 202].

У якасці мінімальнай структурна-семантычнай адзінкі тэксту выступае звышфразовае адзінства (ЗФА) (у якасці сіноніма выкарыстоўваецца тэрмін складанае сінтаксічнае цэлае – ССЦ). Звышфразовае адзінства – гэта “такая тэкставая адзінка, якая складаецца больш чым з аднаго самастойнага сказа і валодае сэнсавай цэласнасцю ў кантэксце звязнага маўлення, выступае як частка завершанай камунікацыі” [3, с. 175]. Звышфразовае адзінства ўласцівае і вуснаму, і пісьмовому маўленьню, яно характарызуецца лагічнасцю (з’яўляецца вынікам аб’ектыўнага члянэння), сэнсавай завершанасцю.

Мінімальнай кампазіцыйна-стылістычнай адзінкай тэксту з’яўляецца абзац (ням. *der Absatz* – уступ). Абзац існуе толькі ў пісьмовым тэксце. Памер абзаца, як правіла, залежыць ад індывідуальнай манеры аўтара выкладаць думкі, ад задумы аўтара (у гэтым выяўляецца прагматычнасць абзаца). Маючы суб’ектыўную скіраванасць, абзац можа выступаць у якасці эмацыянальна-выяўленчага сродку тэксту.

Абзац і ЗФА: *а)* могуць супадаць: *Ах, якія мы часам няўважлівыя да другіх, калі ў саміх усё гладка і роўна!* (Дам.);

б) у адно ЗФА могуць уваходзіць два і больш абзацаў:

А дзед быў прыгожы.

Без шапкі, у шэрай, як ралля, расхрыстанай на сухіх, загарэлых грудзях кашулі. Упёршыся худымі і пругкімі, як смаляныя галіны, нагамі ў рабрыну вялікай лодкі, “кароль вугроў” паволі і няспынна разгойдваўся ўперад-назад, рытмічна ўзмахваючы цяжкімі вёсламі <...> Белы маршчыністы лоб над загарэлымі скуламі шчодра акроплены потам. Сівыя валасы, хоць і прычасаныя перад ад’ездам у людзі, як толькі ён зняў кепку, зноў растрэсліся, прынялі свой звычайны, сціпла кучаравы беспарадак.

Прыгожы быў позірк светла-блакітных вачэй пад густымі, сівымі брывамі, вачэй адкрытых і чыстых, як само бясхмарнае неба, паўторанае ў крынічным люстры бяскрайняга возера... (Б.);

в) абзац можа змяшчаць некалькі рознатэматычных ЗФА: *Крынічка б’е з-над зямлі, і вада ў ёй не замярзае. А летам такая халодная, што аж зубы сцінае. Яна наталяе смагу, надае сілы і нават гоіць раны. // Вы паглядзіце, колькі розных слядоў наўкола! Сюды, да крынічкі, прыходзяць ласі і ваўкі, лісы і зайцы, дзікі і алені, рысі і дзікія козы, прылятаюць курапаткі і ястрабы, цецерыкі і каршунны, глушцы і ўсялякае дробнае птаства. // Ніхто нікога не чапае. Тут нібы дзейнічае закон дружбы ў імя захавання жыцця (Д.С.).*

У тэксце даследчыкамі вылучаюцца два віды сувязі: кантактная (спалучае суседнія выказванні) і дыстантная (спалучае аддаленыя выказванні). “Дыстантнай сувяззю звязваюцца, як правіла, інфармацыйна самыя значныя кавалкі тэксту, а таму найбольш выразна яна і праяўляецца якраз паміж абзацамі, фарміруючы “стрыжань” усяго тэксту і забяспечваючы яго цэласнасць” [3, с. 187].

Паводле характару сродкаў і спосабаў іх дзеяння адрозніваюць ланцужковую (паслядоўную) сувязь (калі выказванні чапляюцца адно за адно на ўзор звёнаў ланцужка; кожная наступная думка лагічна вынікае з папярэдняй), паралельную сувязь (будова сказаў ці абзацаў тоесная) і далучальную сувязь (змест наступнага выказвання дапаўняе, дадае інфармацыю да асноўнага).

Асноўнымі сродкамі паслядоўнай сувязі з'яўляюцца займеннікі, лексічныя паўторы, кантэкставыя сінонімы, антонімы і інш. Напрыклад: *Прыляцела ластаўка з далёкага выраю. Села яна на страху старога гумна і зашчабятала. Вясёленькая песенька яе так і насыпалася на ўсім двары мілым шчэбетам* (К-с).

Паралельная сувязь вызначаецца аднолькавым парадкам слоў, адна-тыпнасцю будовы сказаў, абзацаў, аднолькавымі формамі часу і трывання дзеясловаў-выказнікаў, паўторам адных і тых жа лексем і інш. Напрыклад: *І такуюць, такуюць раніцай глушцы. І клічуць-клічуць белыя лебедзі, б'юць на рэках пудовыя шчупакі, шумяць сонечныя дубы і грабы. І чырванеюць падасінавікі. І дымок ад ранішняга вогнішча змешваецца з туманам* (Картк.).

На далучальную сувязь паказваюць злучнікі *і, ды, ды і, і таму, і тады* і інш., а таксама прыём парцэляцыі (раздзяленне сказа на некалькі інтанацыйна адасобленых частак з мэтай стварэння пэўных стылістычных эфектаў). Напрыклад: *Бяссоннай ноччу думаецца многа. І светла і не надта. Як калі* (Т.Д.).

Калі пры спалучэнні выказванняў назіраюцца прыметы розных відаў сувязі, – гэта змешаная сувязь. Напрыклад, прыкметы ўсіх трох відаў сувязі знаходзім у наступнай мініяцюры: *Адна рэч – чалавекам нарадзіцца. І зусім іншая – чалавекам памерці... Нарадзіцца – якім Бог даў. Памерці – якім Бог прыме...* (Гал-ч).

Літаратура

1. Всеволодова, М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка / М.В. Всеволодова. – М.: МГУ, 2000. – 502 с.
2. Нечаева, О.А. Функционально-смысловые типы речи (описание, повествование, рассуждение) / О.А. Нечаева. – Улан-Удэ: Бурятское книжн. изд-во, 1974. – 261 с.
3. Рамза, Т.Р. Синтаксис: тэарэтычны курс: вучэб. дапам. / Т.Р. Рамза. – Мінск: БДУ, 2006. – С. 158–192.